

Een linkse dominee op zoek naar geestelijke vernieuwing: J.Jac. Thomson (1882-1961) en de Dostojevski-cultus in Nederland

Albert van der Zeijden

Verschenen in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 77 (december 2012) 22-31.

Op 24 augustus 1917 hield de Hooglandse predikant en dichter J.Jac. Thomson (1882-1961) tijdens een zomercursus op Barchem een gloedvol betoog over de befaamde Russische schrijver F.M. Dostojevski (1821-1881). De uitgeschreven tekst van de voordracht begint als volgt: 'Het is voor mij een groote vreugde om hier over Dostojefsky te spreken. Vooreerst om over Dostojefsky te spreken. Want hij is een der weinigen geweest, die erin geslaagd zijn om mij mee te nemen, om mij los te scheuren van mijn eigen leven, om mij op te grijpen, zoals een wervelwind een arm droog blad opgrijpt en het zwerft en zeilt en dwarrelt door de luchten. En het is een machtige heerlijkheid om zoo door de luchten te worden verstormd.'¹ Het is een persoonlijk begin van een lezing die de toehoorders meesleurde in een diep doorvoeld verhaal. Thomson legde getuigenis af hoe Dostojevski hem had opgezogen en meegesleurd 'in een dolle maar zalige vaart'.

Dostojevski heeft altijd invloed uitgeoefend op jongeren, christelijke en anderen, die aan de hand van de grote Russische auteur leerden nadenken over God en de diepe vragen des levens. De periode na de Eerste Wereldoorlog was echter een bijzondere. In de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog was een nihilistisch pessimisme geboren, van het leven als een reis naar het einde van de nacht, zoals de Franse schrijver Louis-Ferdinand Céline het op onnavolgbare wijze formuleerde. In protestants-christelijke kring leek het welhaast, zoals Enne Koops het heeft verwoord, 'dat de moderne cultuur aan niemand minder dan God de oorlog had verklaard'.² Zoals het voorbeeld van Thomson leert spiegelden christelijke jongeren zich aan Dostojevski, die voor hen een inspiratiebron werd voor geestelijke vernieuwing. Dostojevski werd, net als in die tijd Tolstoi, beschouwd als een profeet, die in zijn werk een nieuwe religieuze toekomst aankondigde, een geestelijke regeneratie. Het was een internationale trend. Ook op internationaal befaamde theologen als Karl Barth (1886-1968) en Eduard Thurneysen (1888-1974), wiens Dostojevski boek Thomson in het Nederlands vertaalde, oefende deze auteur invloed uit.³ Door de lens te richten op Thomson en zijn reactie op Dostojevski kan deze episode tot leven worden gewekt.

Dostojevski zat in de lucht. Behalve zijn lezing tijdens de zomercursus in Barchem gaf Thomson in 1917 ook een lezingenreeks voor de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort, die nog in datzelfde jaar werd uitgegeven door Uitgeverij Ploegsma in Zeist onder de titel *De Russische ziel en de westersche cultuur*. Voor de Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging sprak Thomson in 1918 over 'Dostojefsky's cultuurbeteekenis'. De tekst verscheen in *Eltheto*, het blad van de vereniging.⁴ Telkens werden jonge christenen aangesproken, Thomson sprak met nadruk over 'het voorrecht van de jongeren' om bij te dragen 'aan de verwerkelijking der nieuwe heilige

¹ J.Jac. Thomson, 'Dostojefsky', in: *Omhoog. Onafhankelijk-godsdienstigheid tijdschrift* 4 (1917) 221-238.

² Enne Koops, 'Een conflict van strijdige levenswijzen. De gereformeerde prediking en de moderne cultuur', in: Madelon de Keizer en Sophie Tates (red), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 66-83, citaat op 75. Zie ook, in dezelfde bundel, George Harinck, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit', 332-354.

³ Karl Barth verwijst in zijn *Römerbrief* uit 1922 uitvoerig naar Dostojevski. Over de invloed van Dostojevski op Barth zie E.V. Tolstoi, *Caleidoscoop. F.M. Dostojevski en de vroege dialectische theologie* (Gorinchem 2006). Katja Tolstaja, zoals zij haar naam ook wel op Russische wijze schrijft, wijdt ook een hoofdstuk aan de invloed van Thurneysen's Dostojevski boek op zijn vriend Karl Barth.

⁴ J.Jac. Thomson, 'Dostojefsky's cultuurbeteekenis', in: *Eltheto. Orgaan der N.C.S.V.* 72 (april 1918) nr. 7, 217-233.

Godsgemeenschap.’⁵ De NCSV was weliswaar rechtzinnig van signatuur maar ademde in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een sfeer van openheid voor andersdenkenden, een plek waar mensen van verschillende achtergronden elkaar konden ontmoeten.⁶ De Internationale School voor Wijsbegeerte, waar Thomson zijn lezingen hield, stond bekend om zijn zomerprogramma voor jongeren. Wat Thomson in de School voor Wijsbegeerte bewonderde, was dat het daar niet ging om ‘veelweterij’, maar om ‘den mensch te brengen tot zijn eigenlijke diepere zelf’.⁷ In Barchem waren vooral theologiestudenten en jonge vrouwen uit de betere stand vertegenwoordigd.⁸ Barchem was ook al zo’n vrijplaats waar christelijke jongeren, dwars door de verschillende protestantse richtingen heen, op zoek gingen naar nieuwe waarden. Het was de vestigingsplaats van de Woodbrookers in Nederland, waarvan Thomson bestuurslid was. De Woodbrookers wilden door middel van studie en ontmoeting bijdragen aan een religieuze doorbraak. In politiek opzicht stonden de Woodbrookers aan de linkerkant van het spectrum: velen sympathiseerden met het christensocialisme en zelfs met de Russische revolutie. Zo ook Thomson, die binnen de Barchembeweging een van de oprichters was van de Arbeidersgemeenschap, die het proletariaat beschouwde ‘als een cultuurvernieuwende macht’.⁹ Het is niet overdreven om te zeggen dat Barchem een beweging was van linkse dominees, vaak van min of meer vrijzinnige signatuur, van wie velen zich na de Tweede Wereldoorlog zouden aansluiten bij de PvdA als linkse doorbraakpartij, ook Thomson zelf.¹⁰ Ook via de NCSV zouden trouwens heel wat jongeren doorstromen naar SDAP en PvdA.¹¹ Voor Thomson was het socialisme een grote inspiratiebron: ‘De geestdrift van het socialisme prikkelde de christenen tot nieuwe geestdrift.’¹² Al in een artikel uit 1910, over *De Opstandelingen* van

⁵ Thomson, ‘Dostojefsky’s cultuurbetekenis’, 220-221 en 233.

⁶ De NCSV is wel eens een ‘vrijplaats’ genoemd, ‘in een cultuur waar [anderszins] de muren tussen de kerken onderling, en tussen de kerken en de arbeidersbeweging [nog] hoog waren’. Hans van de Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De hervormde kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962* (Hilversum 2006) 35. Meer in het algemeen over de NCSV zie A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (’s-Gravenhage 1991).

⁷ J.Jac. Thomson, *Elementen eener socialistische cultuur* (Arnhem 1925) 32. In de beginjaren vanaf 1916 verzorgde Thomson er elk jaar een cursus, zie E. van Everdingen, *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte* (Assen/Amsterdam 1976) 149.

⁸ De 97 cursisten kwamen met name uit de grote steden Den Haag, Rotterdam, Amsterdam en Leiden. Programmaboekje *Zomercursussen 20 Augustus – 8 September 1917 en Nadere mededeelingen voor de deelnemers aan de Zomercursussen der Woodbrookers in Holland*. Thomsons eigen vrouw, Hendrika Wilhelmina Wrede, was ook één van de cursisten.

⁹ Het archief van de Arbeiders Gemeenschap wordt bewaard in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. <http://www.iisg.nl/archives/en/files/a/10773149full.php>. Over Thomson en Barchem zie: Johanna M. Smit, ‘“Nader tot U”, Thomson en “Barchem”’, in: *Barchembladen. Tijdschrift van de Vereniging Woodbrookers Barchem* (april 1984) nr. 6, 32-43. De literaire nalatenschap van Thomson wordt bewaard in het Letterkundig Museum in Den Haag: LM: T00293. Ik bedank de rechthebbenden voor hun toestemming om dit archief te mogen raadplegen.

¹⁰ De meest bekende onder hen was de gezaghebbende religieus-socialist Willem Banning (1888-1971), die overigens een uitgebreide necrologie over Thomson schreef: W. Banning, ‘Jan Jacob Thomson’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1961-1962) 165-169. Over Thomson zie ook ‘Thomson, Jan Jacob’, in het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* deel 2, 419-420.

¹¹ De bekendste van hen zijn waarschijnlijk het latere PvdA kamerlid Nico Stufkens (1890-1964) en dominee J.J. Buskes (1899-1980) die beiden sterk de invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth hadden ondergaan. Zie over de doorstroming van NCSV naar PvdA de herinneringen van J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1963) 66.

¹² Thomson in *De Klaroen*. Volgens J.J. Buskes stond deze opmerking van Thomson in dit tijdschrift, dat hij als jongeling las en dat hij altijd bewaard heeft, ook al omdat het bij hem tot een vergelijkbaar christen-socialistisch engagement leidde. Zie J.J. Buskes, ‘In memoriam Ds. J.J. Thomson’, in: *In de Waagschaal* (4 februari 1961), knipselarchief Letterkundig Museum.

Henriette Roland Holst, bekende Thomson zich tot het christen-socialisme. In Henriette Roland Holst proefde hij 'de stuwkracht der nieuwe tijden'.¹³

Dostojevski – socialisme – christendom was, op het eerste gezicht, een wonderlijke combinatie. Dostojevski was weliswaar ooit begonnen als revolutionair, maar zou zich later, naar de mening van velen, ontpoppen als een conservatieve tsarenvriend. Dat is ook de reden dat communisten en christen-socialisten altijd meer op hadden met Tolstoi dan met Dostojevski. Henriette Roland Holst hekelde bijvoorbeeld Dostojevski's verregaande naïveteit over 'het vaderlijk karakter van het tsarisme', dat als vanzelf zou zorgen voor de afschaffing van de lijfeigenschap en de verlossing der onderdrukten: 'het is alles waan, officiële leugens van het soort, waarmee aan alle volken de bitterheid hunner ellende en dienstbaarheid verzoet wordt, maar waan en leugen door de dichtsterlijke verbeelding omgetooverd tot grandioze fantaisie.' De passage is ontleend aan de uitgebreide selectie die Roland Holst in 1923 uitgaf van Dostojevski's politieke geschriften.¹⁴ Anderen, op wie Thomson zich meer oriënteerde, zagen Dostojevski echter wel degelijk als een voorloper. Eduard Thurneysen noemde hem bijvoorbeeld 'de profeet van de Russische revolutie'.¹⁵ Volgens Thomson had Dostojevski met name in geestelijk opzicht de revolutie helpen voorbereiden.¹⁶ Verder getuigt het werk van Dostojevski altijd van groot mededogen met de onderdrukten en de vertrapten. Zoals Thomson het formuleerde: 'Onophoudelijk keert bij Dostojevsky de goddelijke geneigdheid tot dat wat in deze wereld verworpen heet. Hier is als werkelijkheid en stuk van het heden onder ons openbaar geworden, hoe wat het evangelie zegt van tollenaars en zondaren, inderdaad Godswijsheid is'.¹⁷ Dit had Dostojevski gemeen met Tolstoi, die aan het eind van de jaren negentig een soort van goeroe van de anti-militaristen en van de christenanarchisten werd.¹⁸

In zijn brochure *Elementen eener socialistische cultuur* deed Thomson alle moeite om Dostojevski's rechtse politieke stellingname te verzachten, waarbij hij zich realiseerde 'dat de groote Rus geenszins welwillend gestemd was tegenover socialistische stroomingen'.¹⁹ Dostojevski stond echter voor een hogere, diepere waarheid. Terwijl Tolstoi met zijn 'nuchtere ethiek' en zijn 'Tolstoyaansche vereenvoudiging van het evangelie' ongetwijfeld krachten had losgemaakt in het westen, sprak Dostojevski veel meer naar de geest. Het is een tegenstelling tussen een *horizontale* en een *verticale* beschouwing, waardoor bij de een meer het sociale aspect centraal staat en de andere meer gericht is op God. In de woorden van Thomson: Dostojevski voert 'kritiek tegen de burgerlijke wereld en hare maatstaven. Maar hij doet het vanaf een hooger plan (...) in zijn werk siddert de ontroering om het

¹³ J.Jac. Thomson, 'Bij de "Verzonken Grenzen"' [bespreking van dichtbundel Henriette Roland Holst], in: *Onze Eeuw* 19 (1919) 37-56. Meer in het algemeen over Thomson als literair criticus vergelijk Sybe Bakker, 'Geurende rozen en snerpende pauwen. Reacties van twee protestantse tijdschriften op het modernisme van Tachtig', in: *Transparant* 1 (1990) nr. 3.

<http://www.christenhistorici.nl/content/20021250/Geurende%20rozen%20en%20snerpende%20pauwen>

¹⁴ F.M. Dostojevski, *Politieke geschriften. Onder toezicht en van een inleiding voorzien van Henriette Roland Holst* (Amsterdam z.j. [1923]).

¹⁵ Eduard Thurneysen, *Dostojevsky* (Zeist 1930, vertaald door J.Jac. Thomson) 93.

¹⁶ 'Dostojevsky heeft door het innerlijk de storm der revolutie gestort', waar hij aan toevoegde: 'wij leven in een tijd waar het een vreugde is die revolutie mee te beleven.' Thomson, 'Dostojevsky's cultuurbetekenis', 223.

¹⁷ Thomson, *De Russische ziel*, 82.

¹⁸ In heel Europa werden christelijke leefgemeenschappen of koloniën gesticht, waar men de christelijk-anarchistische beginselen van Tolstoi in de praktijk trachtte te brengen, zoals in Nederland de kolonie van Christen-anarchisten te Blaricum, die onder leiding stond van een aantal vrijzinnig georiënteerde christenen die volgens de leer van de Bergrede wilden leven. Zie Rudolf Jans, *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952), met name hoofdstuk XII, 99-108. Zie ook: Otto Boele, 'Het orakel van Rusland. Tolstoj, zijn volgelingen en de Nederlandse connectie', in: *Tijdschrift voor Slavische Literatuur* 57 (2010) 47-55. Geraadpleegd op internet op 4 september 2011.

¹⁹ J.Jac. Thomson, *Elementen eener socialistische cultuur* (Arnhem 1925). Het hoofdstuk over Dostojevski is te vinden op 49-53, het citaat op 50.

laatste geheim.²⁰ Het ging Thomson dan ook om iets diepers dan het praktisch socialisme van Tolstoi. Het ging hem om een geestelijk antwoord op de chaotische moderne wereld, dat hij wel vond bij Dostojevski maar niet bij Tolstoi.²¹

Een nerveuze gevoeligheid

Thomson was in alle opzichten een kleurrijke figuur. Afkomstig uit Bredevoort in de Achterhoek, onderging hij de invloed van de, zoals Banning het noemt, 'mild-ethische predikant' A.J. Wartena – de latere voorzitter van Kerk en Vrede. Tussen 1901 en 1908 studeerde hij theologie in Utrecht, waar hij was opgenomen in een literair-muzikale kring van jonge kunstenaars als Henk Rijnbergen (van het Utrechts Stedelijk Orkest), Ina Boudier-Bakker, Annie Salomons en Catharina van de Graft.²² In 1908 werd Thomson predikant in de hervormde gemeente van Hoogland, bij Amersfoort, en al snel ook actief in de Barchembeweging, waarin hij een nieuwe geestelijke openheid herkende. Thomson was actief als bestuurslid en als redacteur, samen met ondermeer de theoloog G.H. van Senden, in het verenigingsblad *Omhoog*.²³

Literatuur speelde een belangrijke rol in het leven van Thomson, die zelf ook dichter was. Hij verlangde 'naar een ware en volle lente des geestes over deze jammerlijke wereld' met de kunst als 'een voorgevoel, een profetie, een schoone verkondiging van het beste in henzelf is'.²⁴ Het zegt iets, niet alleen over de dichterlijke geëxalteerdheid van Thomson, die naar eigen getuigenis als jongen al getroffen was door de gedichten van de mannen van de *Nieuwe Gids*, die bij hem insloegen 'als de bliksem', maar ook over de functie van de kunst in het algemeen en die van de poëzie in het bijzonder, met zijn bijzondere profetische gevoeligheid voor de nieuwe tijd, waar hij 'hartstochtelijk' naar verlangde. Zijn eigen rol zag hij als *De pelgrim met de lier*, de titel van zijn eerste dichtbundel.²⁵ Thomsons geëxalteerdheid kwam ook naar voren in de manier waarop hij zijn lezingen hield. In diverse berichten komt Thomson naar voren als een charismatisch spreker, die veel indruk maakte. Dat blijkt uit een niet nader ondertekende terugblik, die verscheen naar aanleiding van Thomsons overlijden in 1961: 'In mijn studentenjaren ontmoette ik hem voor het eerst tijdens een Cursus te Barchem, in de vroeger zo bekende Woodbrokers-gebouwen. En nooit vergeet ik die ontmoeting: een tengere, fragiele gestalte, met nerveuze gebaren. Iets eenzaam, iets vreemds lag over zijn wezen. Maar als hij ging spreken, schokte het lichaam, en stond een bewogen mens, wiens geest als voortgedreven werd door onzichtbare kracht...'²⁶ Banning schreef Thomsons nerveusheid toe aan

²⁰ Thomson, *Elementen eener socialistische cultuur*, 52-53. Thomson was niet zonder bewondering voor het werk van Tolstoi. In 1928 werkte hij mee aan een themanummer over Tolstoi van *Bevrijding*, het 'Orgaan van den Bond van Religieuze Anarcho-Communisten'. Maar waar andere schrijvers van het themanummer dankbaar getuigden dat Tolstoi in hun leven voor hen 'tot een openbaring en een blijvende stimulans is geweest', deed Thomson de bekentenis 'Hij is mij niet een diergenen, die mij onmiddellijk verwant zijn'.

²¹ Het is misschien een verklaring waarom het relatief veel orthodoxe georiënteerde christenen waren, van Karl Barth tot K.H. Miskotte en van S.J. Popma tot J. Verkuyl, die inspiratie ontleenden aan Dostojevski (en minder aan Tolstoi). Miskotte, die ook publiceerde in het Barchem blad *Omhoog*, hield al vanaf de jaren twintig lezingen over Dostojevski. Zie C. Berkvens-Stevelinck, *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte* (Leiden 1998).

²² Overdruk uit *Aalten-Dinxperlo-Wisch* (blad van de oudheidkundige vereniging) (augustus 1978), knipselarchief Letterkundig Museum en in Archiefdoos J.Jac. Thomson nr. 11.680.

²³ *Omhoog* gold aanvankelijk als 'onafhankelijk', maar was in de personen van Van Senden en Thomson nauw gelieerd aan de Barchembeweging. Vanaf 1918 verscheen het blad met als ondertitel 'orgaan der Vereeniging Woodbrookers in Holland'.

²⁴ J.Jac. Thomson, 'Bij de "Verzonken Grenzen"' [bespreking van dichtbundel Henriette Roland Holst], in: *Onze Eeuw* 19 (1919) 37-56. Citaten op 56 en 42.

²⁵ J.Jac. Thomson, *De pelgrim met de lier* (Amsterdam 1911).

²⁶ *Hervormd Weekblad voor Gemeenten uit de Ring Nijmegen, Maas en Waal en Overbetuwe* vrijdag 13 januari 1961. Zie het knipselarchief van het Letterkundig Museum in Den Haag.

diens zwakke fysieke gestel en aan een vorm van manische depressiviteit, waarin perioden van wanhoop en vertwijfeling werden afgewisseld met verrukking en jubel.²⁷ Een zelfde nerveuze gevoeligheid herkende Thomson in Dostojevski. In zijn lezing in Barchem wees hij op de epileptische ziekte waaraan Dostojevski leed, die kort voor een epileptische aanval altijd zijn diepste momenten van helderheid beleefde.²⁸ Thomson was een man van uitersten, net als Dostojevski.

Wanneer precies Thomson in aanraking kwam met het werk van Dostojevski is helaas niet meer te achterhalen, er is in ieder geval niets over te vinden in zijn literaire nalatenschap. Wel is duidelijk dat Thomson ergens tussen 1915 en 1917 Russisch ging studeren, nadat hij in vuur en vlam was gezet door het werk van Dostojevski.²⁹ Waar en hoe Thomson Russisch studeerde is eveneens niet duidelijk, mogelijk volgde hij privélessen, net zoals ook Henriette Roland Holst had gedaan.³⁰ In de ban van de Russische omwenteling werd Russisch een modestudie. Voor Thomson ging het vooral om Dostojevski, van wie hij in 1922 *De Idioot* in het Nederlands vertaalde. Meer nog dan klassiekers als *Misdaad en straf* en *De gebroeders Karamazov* staat vooral *De Idioot* centraal in de christelijke receptie van Dostojevski. Vorst Mysjkin, de titelheld van het boek, geldt in deze kring als een Christusfiguur, die in zijn ontwapenende kinderlijkheid en naïviteit mensen aan het denken zet over het leven, en daarmee aanzet tot geestelijke regeneratie.

De donkerste hoek van ons eigen domein

Dostojevski laat mensen zien met duistere, ziekelijke aandoeningen, zoals Raskolnikov uit *Misdaad en Straf* en de gebroeders Karamazov in de gelijknamige roman, maar biedt vanuit die diepste afgronden tegelijk ook perspectief op de eeuwigheid. Met zijn profetische gaven, met zijn 'chaotische genialiteit', had Dostojevski de 'angstige beklemming' van 'onze ziel' laten zien, 'de donkerste hoek van ons eigen domein', zoals Thomson het formuleerde.³¹ Dostojevski had, zoals de bekende schrijver en latere Nobelprijswinnaar Hermann Hesse (1877-1962) het zei, ons een *Blick ins Chaos* gegeven.

Thomson worstelde met de grote vragen waarop hij, net als Dostojevski, een christelijk antwoord trachtte te formuleren. Net als Pascal bood ook Dostojevski, door alle diepten heen, uitzicht op religieuze vernieuwing, een antwoord op het nihilisme.³² Daarmee bood Dostojevski een nieuwe generatie van christelijke jongeren 'een reispas voor de eeuwigheid',³³ die het westen door de fase van ondergang en ontzetting van de Eerste Wereldoorlog heen kon slepen.

Thomsons boek over *De Russische ziel en de westersche cultuur* culmineert in een groot afsluitend hoofdstuk over 'De nieuwe mensch', waarin hij aan de hand van Kirilov, een van de romanpersonages van *De Demonen*, het idee van de godloze nietzscheaanse Übermensch plaatst tegenover het christelijk perspectief zoals dit tot uitdrukking komt in Dostojevski's christelijk geïnspireerde romanfiguren Makar Iwanowitsch (uit *De Jongeling*), Vorst Mysjkin (uit *De Idioot*) en Vader Sossima (uit *De gebroeders Karamazov*). Ze worden gecontrasteerd met de getroubleerde nihilisten, die elk houvast in de wereld verloren lijken te hebben en in opstand tegen God ten onder gaan in zelfkwelling en zelfvernietiging.

²⁷ Banning, 'Jan Jacob Thomson', 169.

²⁸ Thomson, 'Dostojevsky', 230.

²⁹ Banning, 'Jan Jacob Thomson', 165-169, zegt ± 1915. Maar nog in 1917 spreekt Thomson in zijn inleiding van *De Russische ziel* over zijn 'slechts elementair begrip' van de taal en citeert hij Dostojevski louter uit het Duits. Zijn eigen vertaling van *De Idioot* dateert uit 1922.

³⁰ Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst* (Amsterdam 1996) 196-197.

³¹ Thomson, 'Dostojevsky', citaten op 225 en 227. Cursivering van mij.

³² Thomson, *De Russische ziel*, inleiding en 34.

³³ Thomson, *De Russische ziel*, 1.

Een scheiding der geesten

Binnen Barchem ging niet iedereen mee in Thomsons bewondering voor de grote Russische auteur, net zoals niet iedereen Thomsons bewondering voor de Russische revolutie kon begrijpen. Zoals bijvoorbeeld Thomsons mede-redacteur in *Omhoog*, G.H. van Senden (1884-1968), die niet alleen fel stelling nam tegen het bolsjewisme maar ook in niet mis te verstane termen afstand nam van Dostojevski's vermeende invloed op de zogenoemde 'religie der toekomst'. In een artikel voor *Omhoog* schreef hij dat in Rusland 'de heiligste mensenrechten (...) met voeten [werden] getreden.' Van Senden peperde het er stevig in: 'Wreedheid, terrorisme, ze worden door de leiders niet eens ontkend of verontschuldigd, veeleer verheerlijkt.' Het bolsjewisme was volgens hem 'niet anders dan monsterachtig te noemen'.³⁴ In zijn repliek kon Thomson niet anders dan erkennen dat wie het voor het bolsjewisme opneemt 'een uiterst moeilijke taak' te verrichten heeft en allicht 'voor doovemans oren' spreekt. De 'verderfelijke, gruwelijke, beestachtige dadenreeks kan bezwaarlijk verdediging vinden.' Tegelijk pleitte hij voor een 'juister oordeel, dan onze burgerlijke rustigheid zoo maar vermag te vellen.' Voor hem bleef overeind dat de Russische revolutie stond voor een hoger doel, 'een kulturele omvorming, (...) die tot nu toe in de menselijke geschiedenis onbekend' was.³⁵

Niet minder afwijzend was Van Senden over Dostojevski. In 1921 deed Van Senden mee aan de grote Dostojevski-enquête, die literair criticus Dirk Coster dat jaar had georganiseerd ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Dostojevski. Coster wilde daarmee de invloed van Dostojevski meten op 'het Nederlandsche geestesleven', door een vijftigtal vooraanstaande Nederlandse publicisten een vragenlijst voor te leggen, waarin onder andere gevraagd werd naar de betekenis van Dostojevski 'voor de religie der toekomst'.³⁶

Van Senden was één van diegenen die een geharnast anti-Dostojevski standpunt innam. Onder de titel 'Dostojevsky, gezien door een Germaan', schreef hij dat hij Dostojevski's invloed 'niet ongevaarlijk kan achten'. In een uitvoerige beschouwing over het Semitisch, het Slavisch en het Germaansche godsbesef, verklaarde hij 'ons Godsbesef' duidelijk het meerdere. Van Senden verzette zich tegen een ethiek van begripend mededogen, die hij identificeerde met de Russen. In plaats daarvan bekende hij zich tot de Germaanse heldenethiek, die in meer actieve zin gericht is op strijd. 'In het Slavische, in Dostojevsky mis ik het principieel verweer.' Van Senden zag een strijd tussen een Indo-Slavische en een Germaanse ethiek, 'een kamp om de waarden', waarbij hij zelf de Germaanse ethiek voor 'ons Westerlingen' de meest aangewezen achtte.³⁷ Van Sendens grote belangstelling voor de Germaanse mythe, waarvan hij als een grote kenner gold, bracht hem later in het vaarwater van het nationaal-socialisme.

³⁴ G.H. van Senden, 'Tegen het bolsjewisme', in: *Omhoog. Orgaan der vereeniging Woodbrookers in Holland* nieuwe reeks 2 (1919) 185-189.

³⁵ J.Jac. Thomson, 'Nabetrachting over het bolsjewisme', in: *Omhoog. Orgaan der vereeniging Woodbrookers in Holland* nieuwe reeks 2 (1919) 213-221, citaten op 214 en 216. Op Thomsons artikel volgde nog een reactie van Van Senden, een repliek van Thomson en een afsluitende dupliek van Van Senden, in: *Omhoog* 240-250, 251-255 en 256.

³⁶ 'Bericht aan de lezers van *De Stem*', in: *De Stem. Maandblad onder redactie van Dirk Coster en Just Havelaar* 1 (1921) deel II, 961-962. Ook Dirk Coster (1857-1956) was één van die stichtelijke interpreten van Dostojevski. Ook voor Barchem gaf hij wel eens lezingen, in 1918 werd hij genoemd voor een lezing over Henriette Roland Holst. Archief Woodbrookers in het IISG, inv.nr. 29. In 1920 publiceerde Coster *Dostojevski. Een essay* (Arnhem 1920). Over Coster en zijn Dostojevski enquête zie ondermeer Hidde Bulthuis, 'Van kwaad tot erger (Dirk Coster en Menno ter Braak over Dostojevski)', in: *Tirade* (1997) nr. 370, 376-390 en Albert van der Zeijden, 'Rusland is en blijft een raadsel voor ons. De Dostojevski-cultus in het Nederland van de jaren twintig', in: *Historisch nieuwsblad* 3 (1994) nr. 1, 22-27.

³⁷ G.H. van Senden, 'Dostojevsky, gezien door een Germaan', in: *De Stem* 1 (1921) 1065-1082. Zie ook de samenvatting van Van Sendens standpunt door Dirk Coster op 1118.

Ook nietscheaan Tobi Goedewaagen (1895-1980) verzette zich tegen de Dostojevski-waan van die dagen. De verering voor Dostojevski schreef hij toe aan 'twijfel aan eigen religieuze kracht'.³⁸ Naar zijn mening viel er weinig te leren van de Russen, die nog in een primitieve fase van godsdienstig en maatschappelijk leven waren blijven steken, waar het Westen al volwassen was geworden via 'Protestantisme, liberalisme, natuurwetenschap en democratie gezuiverde cultuur'. In Dostojevski lag vanuit dit primitivisme teveel de nadruk op het pathologische: het demonische, het bezetene en het krankzinnige. Ook Goedewaagen zou later in nationaal-socialistisch vaarwater belanden en tijdens de bezettingstijd een leidinggevende positie krijgen op het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten. Het leek een scheiding der geesten, die ook grote politieke consequenties zou hebben, met aan beide uitersten twee totalitaire verleidingen: het communisme tegenover het nationaal-socialisme. Zoals Thomson zich met het communisme had geëngageerd, gingen Goedewaagen en Van Senden steeds dichter tegen de nazi's aanleunen.³⁹ Toch was Thomson niet zonder waardering voor Van Senden. In een groot conflict rondom het leiderschap binnen de Woodbrookersvereniging, in 1920, koos Thomson uit persoonlijke loyaliteit onvoorwaardelijk voor zijn kompaan in de redactie van *Omhoog*. Tijdens een buitengewone ledenvergadering wees hij op 'de grootsheid van Van Senden', voor wiens denk- en werkkracht hij, ondanks de vele meningsverschillen op politiek en inhoudelijk terrein, altijd veel respect had gehad.⁴⁰

Ter afsluiting

In een klassiek geworden artikel karakteriseerde de Utrechtse historicus H.W. von der Dunk de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog ooit als 'een tijd van grote, bijna chiliastische verwachtingen, van diepe innerlijke onrust, waarbij angst en hoopvol idealisme om beurten de boventoon leken te voeren' en waarbij 'niet toevallig (...) protestantse theologen of figuren uit protestants-theologisch milieu (...) talrijk waren vertegenwoordigd'.⁴¹ Thomson was één van die protestantse theologen die een hooggestemd idealisme predikten, geïnspireerd door het door hem als profetisch ervaren werk van Dostojevski.

In 1920 kwam een einde aan deze kleurrijke episode binnen het Nederlandse protestantisme, waarin Dostojevski en Rusland zo'n belangrijke rol speelden. In datzelfde jaar legde Thomson namelijk zijn ambt neer van predikant in Hoogland. Een jaar eerder had hij al bedankt voor het bestuurslidmaatschap van de Woodbrookers.⁴² Thomson vertrok uit Nederland, voor een lange zwerftocht door Europa, die hem onder andere naar Italië, Zuid-Duitsland en Genève bracht, waar hij vergaderingen bijwoonde van de Volkenbond. Zijn huwelijk met Hendrika Wrede liep ondertussen op de klippen. In 1923 vond hij een nieuwe vrouw in Ida Christina Wentholt en werd predikant van de Nederlandse Protestanten Bond, afdeling Varsseveld in zijn geboortestreek De Achterhoek.⁴³ De Nederlandse Protestanten Bond was ook al weer zo'n vereniging van protestanten die de samenwerking en de vrije ontwikkeling van kerkgenootschappen wilde bevorderen - zowel op godsdienstig als maatschappelijk terrein. In 1933 wordt hij namens de Protestanten Bond voorganger

³⁸ 'Antwoord van T. Goedewaagen', in: *De Stem* 2 (1922) deel 2, 123-127.

³⁹ Benien van Berkel, 'Tobie Goedewaagen, een leven als Faust' in: *Vierde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1993) 9-36. 'Senden, Gerardus Hendericus van', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* deel 4, 393-397.

⁴⁰ Ledenvergadering 16-17 augustus 1920. Archief Woodbrookers in het IISG, inv.nr. 13 Notulen van de ledenvergaderingen.

⁴¹ H.W. von der Dunk, 'Nederlandse cultuur in de windstille', in: *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30, aldaar 26.

⁴² Tijdens de bestuursvergadering van 18 juni 1919 gaf Thomson aan 'om persoonlijke redenen' niet meer voor herbenoeming in aanmerking te willen komen. Archief Woodbrookers, inv.nr. 1, Notulen bestuursvergadering.

⁴³ Banning, 'Jan Jacob Thomson', 168. In 1933 wordt hij namens de Protestanten Bond voorganger in Baarn en Bilthoven, waar hij tot zijn dood in 1961 zou aanblijven.

in Baarn en Bilthoven, waar hij tot zijn dood in 1961 zou aanblijven.⁴⁴ Ook in politiek opzicht pakte Thomson de draad weer op. Zo werd hij na de oorlog lid van de PvdA als doorbraakpartij. In diezelfde tijd, tot 1956, verzorgde hij voor de VPRO morgen- en avondwijdingen op de radio.⁴⁵

Maar de tijd van Dostojevski leek definitief voorbij, zoals ook de idealistische tijd van de jongerenkampen inmiddels ver achter hem was komen te liggen. Toen hij na de oorlog, in 1948, werd gevraagd om een voorwoord te schrijven voor Henri Troyats *vie romancée* over zijn oude literaire held, riep hij herinneringen op aan de jaren twintig, toen Dostojevski nog de meest geliefde mode-auteur was en nog iedereen 'zich verplicht voelde, hem met een zekere eerbied, al dan niet bewondering, te noemen'. Thans, in 1948, zegt Thomson, lijkt 'zijn naam uit het bewustzijn der vele lezende mensen te zijn weggezonden, zonder dat zij dit als een gemis voelen.'⁴⁶

Toch zou Dostojevski in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een hernieuwde populariteit beleven in het werk van existentialistische schrijvers als Albert Camus, die op een niet minder diepdoorvoelde manier Dostojevski lazen, ook al gekleurd door de ervaringen in een wereldoorlog. Ook voor protestants-christelijke schrijvers in Nederland bleef Dostojevski een schrijver 'die het hedendaagse nihilisme in al zijn verschrikkelijke konsekwenties wist te onderkennen en te definiëren en daarnaast de wegen der redding trachtte aan te geven'.⁴⁷ Het was een revival van Dostojevski, die niet minder bepaald werd door geestelijke en maatschappelijke behoeften als in de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog.

Heeft ook onze eigen tijd weer behoefte aan Dostojevski? Het is op zijn minst opvallend dat nieuwe vertalingen zijn verschenen van uiteenlopende werken als *Duivels* en van *De broers Karamazov*, waarbij het eerste boek volgens critici als Bas Heijne en Ger Groot zou kunnen helpen bij de doorgronding van het hedendaagse religieus geïnspireerde terrorisme. Ook hedendaagse christenen beroepen zich weer op Dostojevski, zoals Eugen Drewermann, die vooral wijst op Dostojevski als dichter van de menselijkheid, en de Anglicaanse aartsbisschop van Canterbury Rowan Williams, die een groot boek schreef over Dostojevski als religieuze denker.⁴⁸ Ook onze tijd is een tijd van uitersten.

⁴⁴ Over J.Jac. Thomson als predikant voor de Nederlandse Protestantenvond zie: M.A. Beek, 'Ds. Jan Jacob Thomson†', in: *Weekblad van de Nederlandse Protestantenvond* 20 (1961) nr 2. Beek noemde Thomson een mysticus 'wat hij zeide kwam voort uit een direct religieus beleven'. Knipsel in het Archief Thomson in het Letterkundig Museum.

⁴⁵ E.D. Sp., 'Ds. J.J. Thomson†', in: *Vrije Geluiden* 14 januari 1961. Knipsel in het Archief Thomson.

⁴⁶ J.Jac. Thomson, 'Ter inleiding', in: Henri Troyat, *Dostojevski. De mens en zijn werk* (Amsterdam zonder jaar [1948]) VI.

⁴⁷ Albert Camus, geciteerd in de inleiding bij de Nederlandse vertaling van zijn toneelstuk 'De bezetenen', een bewerking van Dostojevski's roman *De demonen*. Camus-Dostojevski, *De bezetenen* (Haagse Comedie 1981) 12. Enkele protestants-christelijke schrijvers die na de Tweede Wereldoorlog over Dostojevski schreven zijn bijvoorbeeld S.J. Popma, 'Dostojevski', in: S.U. Zuidema e.a., *Denkers van deze tijd* (Franeker 1957), K.J. Popma en H.E.S. Woldring, *Monniken en moordenaars* (Amsterdam 1979) en J. Verkuyl, *Dostojevski's visie op de mens* (Kampen z.j. [1981]).

⁴⁸ Eugen Drewermann, *Moge ook de minste mijn broeder zijn. Dostojevski dichter van de menselijkheid* (Averbode 1999) en Rowan Williams, *Dostoevsky. Language, Faith and Fiction* (Waco, Texas 2008). Ook de bekende bekeerling Willem Jan Otten laat zich inspireren door Dostojevski, zie zijn essay over Dostojevski in zijn bundel *Waarom komt U ons hinderen* (Amsterdam 2006). De Nijmeegse slavist Wil van den Bercken publiceerde in 2011 zijn *Christian fiction and religious realism in the novels of Dostoevsky* (Londen 2011).